

ORDINARIUM OLOMUCENSE–CRACOVIENSE STUDIUM KRYTYCZNE

Studiując średniowieczne księgi liturgiczne w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie zwróciłem szczególną uwagę na rękopis nr 51. W ciągu XX w. był przedmiotem zainteresowania uczonych badających genezę dramatu liturgicznego i historię liturgii rzymskiej w średniowieczu, lecz nikt nie podjął trudu opracowania podstawowych zagadnień archiwalnych¹. W tym artykule pragnę podzielić się refleksjami na temat wymienionego dokumentu liturgicznego. Najpierw przedstawię opis rękopisu i jego zawartość. Następnie, na podstawie treści, umiejscowię go wśród średniowiecznych ksiąg liturgicznych. Na koniec podejmę próbę ustalenia jego proveniencji.

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Zob. K. Young, *The Drama of the Medieval Church*, t. 1–2, Oxford 1932–1933; J. Wierusz-Kowalski, *Liturgika*, Warszawa 1956² s. 220; J. Lewański, *Dramat i dramatyzacje liturgiczne w średniowieczu polskim*, w: *Musica medii aevi*, red. J. Morawski, t. 1, Kraków 1965 s. 104; Tenże, *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje Wielkiego Tygodnia XI–XVI w.*, Lublin 1999; Z. Budkowska-Kozłowska, *W sprawie wezwania rotundy*, Kraków 1968 s. 124; Z. Pianański, *Najstarsze kościoły Wawelu*, w: *Rola Krakowa w dziejach narodu*, red. J. M. Małeckie, *Materiały sesji naukowej odbytej 29 września 1993 roku*, Kraków 1994 s. 118; W. Danielski, *Antyfonarze polskie*, w: EK t. 1 kol. 712; H. Sobczko, *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber ordinarius z 1563 roku*. (Opole, Archiwum Diecezjalne, rkp nr MI), (dalej cyt. Liturgia) Opole 1993 s. 10, 89; T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 1995 s. 245, 249.

1 Opis i zawartość rękopisu

Rękopis oznaczony sygnaturą 51 (dawna 83) w Archiwum Katedralnym na Wawelu jest niewielkim kodeksem pergaminowym o rozmiarach 14,5×25,0 cm. Jest oprawiony w pergamin i zawiera łaciński tekst liturgiczny z nutami. Tylne części oprawy ma dwa ozdobne inicjały, a na jej grzbiecie są napisy, które pochodzą z późniejszego okresu niż tekst i nuty. Liczba 51 na górnej części grzbiotu wskazuje aktualny numer inwentarzowy, a liczba 83 umieszczona na dolnej części grzbiotu oznacza dawny numer porządkowy. Jest tam również napis: *ANTIPHONARIUM COD. MCM SAEC. XIV*. Liczba *XIV* określająca wiek manuskryptu została poprawiona długopisem na *XIII*. Kodeks liczy 58 kart pergaminowych nieliczbowanych. Rękopis ten, chociaż zawiera kilka uszkodzonych kart, szczególnie od 56 do 60 (k. 53 ma otwór o rozmiarze 1,5×2 cm), na ogół zachował się w dobrym stanie. W nieznanym nam czasie zszyto podarte karty: 2, 5–7, 21, 34². Tekst został rozmieszczony w dwóch kolumnach po dwadzieścia siedem wierszy w każdej. Do pisania posłużono się atramentem czarnym i czerwonym. Główne tytuły i rubryki zostały napisane atramentem czerwonym, a tekst i drugorzędne tytuły czarnym, z tym, że tytuły przekreślono czerwoną linią. Skryba nie przestrzegał do końca przyjętych przez siebie zasad pisarskich. Ogólnie można powiedzieć, że pisał niedbale. Nie wyodrębniał tytułów od pozostałego tekstu. Wyrazy i zdania rozpoczynał jednym kolorem, a kończył drugim. W rękopisie można odróżnić tekst pierwotny od naniesionych później poprawek oraz dopisanych na marginesie nut, zgłosek (k. 1r, 1v, 12v, 13r, 14r–15v, 16v–17v, 29v–32, 33r–34v, 49v, 58v) i tekstu, które wyraźnie wskazują na pracę drugiej lub trzeciej ręki (k. 33v, 34r–v); dokonano tego w Krakowie. Omawiany kodeks nie jest iluminowany. Jedyną dekorację stanowią inicjały w liczbie trzynastu o siedmiorazowej wielkości, od 1 cm do 4,5 cm³.

Tekst kodeksu rozpoczyna się słowami: *IN NOMINE DOMINI INCIPIT [LIBELLUM prawie nieczytelne] PER CIRCULUM ANNI DIVINUM OFFICII ABSQUE VITUPERIO CELEBRANDUM EST.*

² K. 34 była podarta na długości 15 cm.

³ O wysokości 1 cm na k. 11r; o wys. 1,5 cm na k. 18v, 32r, 46r; o wys. 2,0 cm na k. 1r, 44v, 48r; o wys. 2,5 cm na k. 27r; o wys. 3,0 cm na k. 6v, 51r; o wys. 3,5 cm na k. 23r; o wys. 4,5 cm na k. 22r, 55v.

Zgodnie z tytułem *Divinum officii*, treść rękopisu dotyczy głównie sprawowania Liturgii Godzin w ciągu roku liturgicznego. Ale nie ogranicza się do niej, bo zawiera także opis celebracji procesji i innych uroczystych obrzędów połączonych ze sprawowaniem mszy św. Całość opisu jest uporządkowana według roku liturgicznego w dwóch grupach: *De tempore* (k. 1r – 39v) i *Sanctorale* (k. 40r – 58r). Dla oznaczenia celebracji obrzędów mają służyć incypity formuł i, w sporadycznych przypadkach, krótkie zapisy nut na marginesach⁴. Ponadto, zgodnie z ideą przewodnią autora kodeksu, że obrzędy należy celebrować poprawnie: *absque vituperio celebrandum est*, podano niektóre przepisy dotyczące ich sprawowania⁵. Znajdujemy tam między innymi normę dotyczącą postępowania w przypadku zaistnienia okurencji, tzn. gdy w jednym dniu spotykają się dwa różne święta⁶.

Dokument liturgiczny rozpoczyna się od zapisu pierwszych nieźporów pierwszej niedzieli Adwentu. Na zapis składają się incypity wszystkich tekstów używanych podczas celebracji, a więc nie tylko antyfon. W pozostałych częściach składowych Liturgii Godzin sprawa przedstawia się analogicznie. Tak jest niemal w całym kodeksie. Świadczy o tym między innymi około czternaście incypitów hymnów⁷, które przynależą do poszczególnych godzin kanonicznych: *Vesperae*, *Laudes*, *Prima*, *Tertia*, *Sexta* i *Completerium*, oraz ok. piętnaście incypitów kolekt⁸. Dla *Matutinum* niektórych obchodów liturgicznych w ciągu roku kodeks podaje ok. szesnaście incypitów lekcji i ewangelii⁹. Ponadto znajduje się w nim *ORDO EVANGELIORUM CUM ANTIPHONIS ET COLLECTIS PERTINENTIBUS AD DOMI-*

⁴ Zapiski te, typu notacji metzkiej lub messyńskiej, zdaniem Roberta Bernagiewicza (zob. list, Łowicz, 27 XI 2000 r.; na tym miejscu dziękuję za cenną informację), należą do notacji podstawowej kodeksu, tzn. zostały naniesione w miejscu powstania rękopisu liturgicznego.

⁵ Przepisy te są zredagowane czerwonym atramentem (ruber = czerwony), stąd nazywają się *rubrykami*.

⁶ Zob. k. 30r.

⁷ *Veni Redemptor*, k. 1r; *Conditor*, k. 1r; *Verbum supremum*, k. 1r; *Vox clara*, k. 1r; *A solis ortu*, k. 5r; *Vexilla regis*, k. 17v; *Lustra sex*, k. 18r; *Rex Christe*, k. 20r; *Veni Creator*, k. 31v; *Nunc Sancte*, k. 31v; *O lux beata Trinitas*, k. 33r; *Laus Trinitati*, k. 33r; *Nocte surgentes*, k. 34r; *Lux creator*, k. 34v.

⁸ Zob. k. 1v, k. 4v, k. 5r, k. 12r, k. 17v, k. 18r, k. 20r, k. 23r, k. 30r, k. 33r, 34r, 45r.

⁹ Zob. k. 1r, k. 2v, k. 3r, k. 3v, k. 4r–v, k. 17v–18r, k. 19v, k. 20v, k. 21r–v, k. 22v, k. 31v, k. 33v, k. 34r.

NICAS AB PENTECOSTES AD ADVENTUM DOMINI I–XXIII, ULTIMA (k. 38v–40r). Kodeks wspomina także o antyfonach mszalnych na wejście a w ok. pięciu przypadkach podaje ich incypity.

Podobnie jak w innych średniowiecznych księgach liturgicznych aż do czasów nam współczesnych, także w tej księdze *Temporale* w okresie Bożego Narodzenia jest przeplatane tekstami z *Sanctorale*. Jest rzeczą charakterystyczną, że w tej księdze wzmiankuje się tylko jedną mszę św. na dzień Bożego Narodzenia i na Wielki Czwartek. Niedziele po Zesłaniu Ducha Świętego, podobnie jak to widać w najstarszym *Breviarium Cracoviense*¹⁰ zachowanym w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie nr 32, są w omawianej księdze liturgicznej oznaczone kolejną liczbą porządkową trzech miesięcy: *Augusti, Septembris, Octobris*¹¹. Kolejną znamiennej osobliwością w omawianej księdze jest to, że na każdy dzień Wielkiego Postu w *Laudes* po kolekcie znajdują się *Orationes super populum*.

W *Temporale* poczesne miejsce zajmują procesje. Wśród nich wyróżniają się procesje niedzielne, świąteczne i obrzędowe. W każdą niedzielę w ciągu roku liturgicznego po Tercji jest obrzęd poświęcenia wody i pokropienia, po którym następuje opis procesji¹². Księga nie wyznacza jej trasy. Najprawdopodobniej procesja ta nie opuszczała wnętrza kościoła. Wyruszała z prezbiterium i szła nawami bocznymi. Po zatrzymaniu się *in medio ecclesiae* i odmówieniu przepisanej antyfony, wersetu i kolekty, kończyła się *in medio chori*¹³ podobnymi modlitwami. W dwóch przypadkach, to jest w Uroczystość Objawienia Pańskiego i podczas jej oktawy¹⁴ oraz Wniebowstąpienia Pańskiego (k. 9r, k. 30r), kodeks liturgiczny, zapewne ze względu na charakter obchodu, przewiduje procesję.

Drugą grupę stanowią procesje obrzędowe. Jedne, tzw. mniej solenne, do których zalicza się procesja z poświęconym ogniem w Wi-

¹⁰ W. Danielski, *Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich*, Lublin 1997 s.342 datuje na rok 1390/1400.

¹¹ W wyżej cytowanym *Breviarium Cracoviense* występuje pięć miesięcy: *Augustus, September, October, November, December*.

¹² Por. J.W. Bogunowski, *Aspersja niedzielna w rozwoju historycznym*, w: *Mysterium Christi*, red. W. Świerzański, t. 3 Kraków 1993 s. 210–212.

¹³ Zob. np. k. 1v, k. 11r–11v, k. 13r

¹⁴ Procesja zaznaczona na k. 9r najprawdopodobniej przynależy do oktawy Objawienia Pańskiego. Natomiast o procesji w Uroczystość Objawienia Pańskiego nie ma informacji, ze względu na wybrakowaną kartę, między obecną k. 8 i k. 9.

gilię Wielkanocną (k. 21v), procesja do chrzcielnicy podczas oktawy wielkanocnej (k. 22r–24v) i procesja do Grobu Pańskiego, tzw. *Nawiedzenie Grobu Pańskiego* w Wielkanoc (k. 22v), odbywały się zapewne w obrębie kościoła. Drugie, tzw. solenne, zmierzały do kościoła stacyjnego, położonego niedaleko od kościoła macierzystego. Do niego udawała się procesja wielkanocna — *processio ad ecclesiam ubi statio facienda est* (k.23r). W kościele stacyjnym sprawowano głównie obrzędy poświęceń świec, w uroczystość Ofiarowania Pańskiego (Matki Boskiej Gromnicznej, 2 lutego, k. 44r) i gałązek w Niedzielę Palmową (k. 18r – 18v). Badacze dramatu liturgicznego w średniowieczu upatrują dramatyzacje liturgiczne w procesji na Niedzielę Palmową (k. 18r–v) oraz w Nawiedzeniu Grobu Pańskiego (k. 22v)¹⁵.

Na wzgórzu wawelskim w Krakowie, stacyjnym był kościół pod wezwaniem św. Michała Archanioła. Do niego szła procesja z kościoła katedralnego w ósmym dniu po Uroczystości Zesłania Ducha Świętego¹⁶. W rękopisie wymieniono dwie procesje po mszy św., mianowicie w święto św. Marka dnia 25 kwietnia (k. 26r) i w Dni Krzyżowe przed uroczystością Wniebowstąpienia Pańskiego (k. 29r). Obie procesje zatrzymywały się po drodze w kościele stacyjnym, którego kodeks bliżej nie określa. Zawiera natomiast ciekawą wzmiankę o tym, że w czasie owych procesji niesiono *cruces et figura* (k. 26r) — krzyże, jeden procesyjny i drugi tzw. paschalny, przyozdobiony stulą oraz figurę Chrystusa Zmartwychwstałego.

W omawianej księdze *Sanctorale* (k. 40r – k. 58r) zajmuje zaledwie 18 kart i wymienia jedynie 25 świętych, bez ich wigilii i oktaw. Jeżeli tę księgę porówna się z lekcjonarzem wawelskim nr 20, pochodzącym z XII w., to nasza zawiera o 66 świętych mniej niż lekcjonarz. W rękopisie nr 51 wspomnienie św. Błażeja zostało włączone jedynie do kolekty w dniu 2 lutego. W *Temporale* występują święci: Szczepan, Jan Ewangelista, Młodziankowie Męczennicy (k. 5r – k. 8r), Marek (k. 25r) i Urban (k. 30r). *Sanctorale* podaje tylko incypity tekstów wchodzących w skład Liturgii Godzin. Jedyny wyją-

¹⁵ Np. J. Lewański, *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje Wielkiego Tygodnia XI–XVI w.*, Lublin 1999 s. 36.

¹⁶ Na określenie czasu autor kodeksu liturgicznego posłużył się synonimami: *In ctavam Pentecosten — oktawa Zesłania Ducha Świętego* i *Dominica prima post Pentecosten — pierwsza niedziela po Zesłaniu Ducha Świętego* (k. 33r–34v)

tek to święto Ofiarowania Pańskiego, gdzie znajdują się teksty używane podczas procesji do kościoła stacyjnego, przy poświęceniu świec i na rozpoczęcie mszy św. (k. 44v – k. 45r). Brakuje tam wzmianki o świętych patronach Polski: Wojciechu, Stanisławie i Florianie. Nie ma tam również św. Ludmiły (16 IX) i Dnia Zadusznego (2 XI).

Z kodeksu nr 51 dowiadujemy się wreszcie o celebriansach sprawujących i uczestnikach obrzędów liturgicznych. Bierze w nich udział prawie cała hierarchia kościoła katedralnego z biskupem na czele: *episcopus* — biskup (k. 21v; 23r), *sacerdotes* — kapłani (k. 18v; 23v), *sacerdos hebdomadarius* — hebdomadariusz (k. 21v)¹⁷, *archidiaconus* — archidiakon (k. 4v), *diaconus* — diakon (k. 18r), *subdiaconus* — subdiakon (k. 21r), *fratres* — kanonicy¹⁸ (k. 18r; 19v; 20r; 21r; 22r–v; 23r; 29r; 30r; 31r; 45r), *cantor* — śpiewak (k. 18r–v; 22r; 23r; 31r; 45r), *chorus* — chór (k. 20r), *pueri* — chłopcy (k. 19r).

2 Klasyfikacja

Na podstawie treści liturgicznej omawianego rękopisu możemy zweryfikować jego dotychczasową klasyfikację. Prawdopodobnie z najstarszą klasyfikacją kodeksów liturgicznych w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie spotykamy się w Inwentarzu rękopisów sporządzonym przez ks. Ignacego Polkowskiego. Archiwista wawelski uporządkował w cztery grupy i zinwentaryzował zastane rękopisy liturgiczne. Kodeks nr 51 został zaszeregowany do czwartej grupy. Grupa ta o długiej nazwie: *Graduały, antyfonarze, kancyonały, śpiewniki*, jak wynika z tytułów, powinna zawierać księgi liturgiczne przeznaczone do śpiewu w czasie Liturgii Godzin, liturgii mszalne i przy sprawowaniu sakramentów świętych i sakramentaliów. Nie wiadomo, jakimi kryteriami kierował się zasłużony archiwista krakowski, umieszczając kodeks nr 51 w grupie czwartej między antyfonarzami. Czyżby I. Polkowski za jedyne kryterium klasyfikacji rękopisu przyjął napis *Antiphonarium* na jego grzbiecie, a nie zawartość? Albowiem zawartość kodeksu nie odpowiada przypisanej mu nazwie. Nie ma w kodeksie, jak już wspomniano całego tekstu

¹⁷ Kanonik, który przewodniczy sprawowaniu liturgii w ciągu jednego tygodnia.

¹⁸ Zakonnicy, według tłumaczenia J. Lewańskiego, *Liturgiczne łacińskie dramatyżacje*, s. 78; por. *tamże*, s. 86.

antyfon, lecz jedynie incypity. Słusznie to zauważył autor inwentarza, pisząc: *zawiera [on] początek antyfon do śpiewania w chórze godzin kapłańskich od adwentu począwszy przez cały rok*¹⁹. Następnie, kodeks nie ma też zapisu muzycznego²⁰, tak istotnego dla tego rodzaju księgi liturgicznej. Można przypuszczać, że kodeks nr 51 otrzymał nazwę *Antiphonarium* i został umieszczony w czwartej grupie kodeksów liturgicznych dlatego, że nie było dla niego nazwy w ówczesnej klasyfikacji ksiąg liturgicznych. Z punktu widzenia archiwalnego, czwartą grupę rękopisów liturgicznych w inwentarzu I. Polkowskiego można przyporządkować tradycyjnej kategorii *Varia*. Opinię tę potwierdza druga jednostka inwentarzowa w omawianej grupie, rękopis nr 57: *Collectarium Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis*²¹. Niefortunne zaklasyfikowanie kodeksu nr 51 przez I. Polkowskiego do grupy *antyfonarzy* zostało przyjęte bezkrytycznie przez niektórych liturgistów²² i historyków średniowiecza²³.

Z odmienną klasyfikacją omawianego rękopisu spotykamy się w artykule Juliana Lewańskiego²⁴. Autor artykułu pisze, że K. Young, angielski badacz dramatu w średniowiecznym Kościele *wolałby nazwę liber responsalis*²⁵. Także ta opinia jest nie do przyjęcia. Rzym miał już przed rokiem 800 osobną księgę z responsoriami dla Liturgii Czytań²⁶, a z drugiej połowy IX w. zachował się tzw. *Antyfonarz Karola Łysego* składający się z antyfonarza mszalne i z *liber respon-*

¹⁹ I. Polkowski, *Katalog rękopisów Kapitulnych Katedry Krakowskiej*, cz. 1 *Kodexa rękopiśmienne*, Kraków 1884 s.49.

²⁰ Do wyjątku należą sporadyczne zapisy muzyczne na marginesach kodeksu, których w późniejszym czasie dokonała druga ręka.

²¹ Zob. J. W. Boguniowski, *Collectarium breviario–rituale Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis*, RBL 48: 1995 s. 71–274.

²² Np. J. Wierusz–Kowalski, *Liturgika*, s.220.

²³ Np. J. Lewański, *Dramat i dramatyżacje liturgiczne w średniowieczu polskim*, s.104; Tenże, *Liturgiczne łacińskie dramatyżacje*, passim; Z. Kozłowska–Budkowa, *W sprawie rotundy NP. Marii*, w: *Studia do Dziejów Wawelu*, t. 3, Kraków 1968 s. 124; T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 1995 s. 245.

²⁴ *Dramat i dramatyżacje liturgiczne w średniowieczu polskim*, s. 104.

²⁵ *Tamże*. O cesze normatywnej tego kodeksu wspomina także w ostatniej publikacji: *Liturgiczne łacińskie dramatyżacje*, 81, chociaż konsekwentnie posługuje się nazwą katalogową: *Antiphonale* s.103, 300.

²⁶ Zob. A. Manser, *Responsorium*, w: LThK t. 8 z roku 1936 kol. 839; U. Bomm, *Responsoriale*, w: LTHK t. 8 z roku 1963 kol. 1251.

salis, przeznaczonego dla Liturgii Godzin²⁷, natomiast jak powiedziano wyżej, treść omawianego kodeksu jest o wiele bogatsza od treści proponowanej nazwy księgi: *liber responsalis*. W końcu J. Lewański słusznie zwrócił uwagę na cechę normatywną rękopisu. Myśl tę nasunęło mu zdanie na k. 18r: *Ordo qualiter ipsa die processio facienda est*. Na podstawie tego zdania uważa, że wolno też nazwać go *ordinarium*²⁸. Nazwa *ordinarium* wskazuje na określony rodzaj księgi liturgicznej w średniowieczu. Za pierwotną opinią J. Lewańskiego opowiedzieli się liturgiści Wojciech Danielski i Helmut Sobeczko. W. Danielski w artykule *Antyfonarze polskie*²⁹ nadaje rękopisowi nr 51 dwie nazwy: *ordo seu libebellus antiphonarum*. Pierwsza nazwa, *ordo*, nawiązuje do opinii J. Lewańskiego lub wprost do struktury rękopisu, a druga kojarzy się ze słowami zapisanymi na pierwszych kartach kodeksu wawelskiego, czy też nazwy *Libellus Antiphonarum z Wawelu*, którą posłużył się Jan Wierusz-Kowalski w podręczniku do liturgiki³⁰. Rodzi się przypuszczenie, że W. Danielski nie zidentyfikował kodeksu na podstawie analizy jego treści, lecz po prostu przyjął opinię innych autorów. Wprowadzenie w sposób arbitralny nowej nazwy *Ordinarium Cracoviense saeculi XIII* na określenie naszego kodeksu liturgicznego przez Helmuta Sobeczko do rozprawy habilitacyjnej³¹ nie rozwiązało problemu archiwalnego i historycznego, ale stało się dla autora bodźcem do podjęcia studium monograficznego. Wprowadzając określenie *ordinarium*, liturgista opolski zaliczył ten rękopis do grupy kodeksów pod nazwą *ordinaria*, które były przedmiotem jego studium³². Określeniem *ordinarium* wskazał na szeroki zakres treści liturgicznej kodeksu, a określeniem *Cracoviense saeculi XIII* wskazał jego miejsce powstania i wiek. Powyższe stanowisko, w imię rzetelności naukowej, przynagla do przeprowadzenia analizy rękopisu, aby go najpierw właściwie umiejscowić wśród

²⁷ Zob. K. G a m b e r, *Codices latini antiquiores*, Freiburg 19682 s. 507.

²⁸ *Art. cyt.*, s.104.

²⁹ W: EK t. 1 kol. 712.

³⁰ J. W i e r u s z - K o w a l s k i, *Liturgika*, s.220.

³¹ H. S o b e c z k o, *Liturgia*, s.10, 89.

³² Zob. *Tamże*, s. 8–10, 12, 32, 34, 38, 77, 80, 89, 91, 94, 96, 97, 100, 103, 107, 108, 111, 113, 114, 117, 122, 124–127, 129, 131, 140–142, 145, 149, 150, 153–157, 159–161, 163, 166, 167, 169, 171, 174, 176, 187, 199, 201, 203, 228, 242, 246, 265, 266.

średniowiecznych ksiąg liturgicznych, a następnie podjąć próbę ustalenia jego pochodzenia.

3 Datowanie

Datowanie należy do istotnych cech każdego dokumentu. W naszym przypadku w tekście rękopisu nie znajdujemy ani nazwiska autora, ani daty jego powstania. Natomiast na grzbiecie oprawy kodeksu możemy odczytać dwie lub trzy różne daty umieszczone tam w czasie późniejszym, w wiekach XIV i XV. Ostatni zapis poprawiono długopisem na wiek XII.

W konsekwencji uczeni wypowiedzieli różne opinie na temat czasu powstania kodeksu. Za datą najwcześniejszą, to jest wiekiem XII, opowiedzieli się S. Windakiewicz, S. Krzyżanowski i K. Young³³. Julian Lewański napisał: *Najstarszy dokument, zredagowany bodaj w końcu XII, a nie później niż w 1 połowie XIII w.; rodzaj pisma pozwala czas powstania jeszcze cofnąć*³⁴. To datowanie przyjął pośrednio W. Danielski: *Najstarszym zabytkiem pochodzącym z XII wieku jest fragment antyfonarza cheironomicznego (rps A Pz 150) i pomocą w rekonstrukcji a. p. jest Ordo seu libellus antiphonarum (rps BKap Kr 51)*³⁵. Gdy zdaniem T. Michałowskiej niniejszy kodeks liturgiczny pochodzi z przełomu XII i XIII w.³⁶, to Z. Kozłowska-Budkowa datę jego pochodzenia wyznacza na początek XIII w.³⁷, a H. Sobeczko³⁸ na wiek XIII. Z punktu widzenia paleograficznego, datowanie trzynastowieczne potwierdzają profesorowie Wydziału Historycznego Uniwersytetu Pozańskiego — T. Jasiński i B. Kürbis³⁹. Odmienne zdanie miał I. Polkowski, który stwierdził, że pismo kodeksu pochodzi z XV w.⁴⁰ Jeżeli weźmie się pod uwagę zastosowane w rękopi-

³³ Zob. J. L e w a Ń s k i, *Dramat i dramatyżacje liturgiczne*, s. 104.

³⁴ J. L e w a Ń s k i, *Liturgiczne łacińskie dramatyżacje*, s. 81.

³⁵ W. D a n i e l s k i, *Antyfonarze polskie*, w: EK t. 1 kol. 712.

³⁶ Zob. T. M i c h a ł o w s k i, *Średniowiecze*, Warszawa 1995 s. 245.

³⁷ Zob. Z. K o z ł o w s k a - B u d k o w a, *W sprawie wezwania rotundy NP. Marii*, s. 124.

³⁸ Zob. H. S o b e c z k o, *Liturgia*, 10, 89.

³⁹ Zob. list B. K ü r b i s do autora z 12 XI 1996 r.

⁴⁰ Zob. I. P o l k o w s k i, *Katalog rękopisów*, s. 49.

sie skróty⁴¹ i kształt liter⁴², to wskazują one na pochodzenie kodeksu z XIII w.

Celem bliższego określenia daty powstania kodeksu powołamy się na argumenty liturgiczne, to jest na chronologię obchodów niektórych świąt Pańskich (*Temporale*) i świętych (*Sanctorale*), to znaczy na występujące lub brakujące informacje o obchodach w kalendarzu i w tekstach liturgicznych badanego dokumentu. J. Lewański⁴³ i T. Michałowka⁴⁴ zauważyli w kodeksie nr 51 brak wspomnienia św. Stanisława bpa (nie wymienili innych świętych patronów polskich, jak Floriana i Wojciecha). Dla datowania kodeksu obrali rok 1253, datę kanonizacji biskupa krakowskiego jako *terminus ad quem*. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że z punktu widzenia metodologii powoływanie się na *Sanctorale* zawęża pole badania, bo ogranicza go najczęściej do kultu lokalnego i tym samym sugeruje rodzime pochodzenie dokumentu. Aby uniknąć tego niebezpieczeństwa, zagadnienie trzeba by analizować i rozwiązywać przy użyciu „soczewki skupiającej”: *Temporale*. W naszym mniemaniu obchód uroczystości Trójcy Przenajświętszej w omawianym kodeksie nie występuje lub istnieje w załączku. Na ósmy dzień po Zesłaniu Ducha Świętego przewidziano w kodeksie dwa obchody: *In octava pentecosten* (k. 33r) oraz *Dominica prima post pentecosten* (k. 34r). W *Laudes* pierwszej niedzieli po Zesłaniu Ducha Świętego czytamy: *collecta omnipotens, postea de trinitate* (k. 34v). Z tego wnioskujemy, że w kościele lokalnym, w którym używano rękopisu, ta uroczystość nie była jeszcze obchodzona solennie, lecz tylko wspominana. Działo się to zapewne po roku 1263, to *terminus post quem*, kiedy synod w Arles wyznaczył dzień oktawy Zesłania Ducha Świętego na obchód uroczystości Trójcy Przenajświętszej⁴⁵, a przed rokiem 1334, to *terminus ante quem*, kiedy papież Jan XXII zatwierdził⁴⁶ tę uroczystość dla całego Ko-

⁴¹ Zob. A. C a p p e l i, *Lexicon abbreviaturarum. Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano 19545 s. 134, 288, 336, 348.

⁴² Zob. W. S e m k o w i c z, *Paleografia łacińska*, s. 108–109, 348, 156.

⁴³ Zob. *art. cyt.*, 104.

⁴⁴ Zob. *dz. cyt.*, 245.

⁴⁵ Dotąd uroczystość ta przypadała w różnym czasie, np. w Kolonii w kościele pod wezw. Apostołów na początku XIII w. obchodzono ją z oktawą po drugiej niedzieli po Zesłaniu Ducha Świętego. Zob. A. O d e n t h a l, *Der älteste Liber Ordinarius der Stiefskirche St. Aposteln in Köln*, Siegburg 1994 s. 139, przypis 121; 247–248.

⁴⁶ Zob. A. O l i v a r, *Il nuovo calendario liturgico*, Torino 1974 s. 202–203.

ścioła⁴⁷. Drugim, wewnętrznym argumentem pomocniczym dla ustalenia daty pochodzenia kodeksu, może być *Sanctorale*. W omawianym kodeksie nie zostało zapisane wspomnienie Nawiedzenia św. Elżbiety przez Maryję, obchodzone dawniej dnia 2 lipca. Wspomnienie to wprowadził w całym Kościele sobór w Bazylei w roku 1441⁴⁸. Z wymienionych dwóch dat: 1334 i 1441, opowiadamy się za rokiem 1334, jako za najbardziej prawdopodobnym *terminus ante quem* pochodzenia kodeksu nr 51.

Do ustalenia daty kodeksu mogą się przysłużyć także kodeksy paralelne o znanej dacie i charakterystyczne teksty liturgiczne dla danego okresu historycznego. Z analizy 36 średniowiecznych rękopisów liturgicznych różnego rodzaju⁴⁹ i pochodzenia⁵⁰ wynika, że tylko jeden z nich, to jest *Breviarium per circulum anni*, przechowywany w Zemsky Archiv v Opavi pod sygn. CO 3, pochodzi z końca XIII w. Jednak ze względu na brak w nim obrzędu poświęcenia palm i procesji w Niedzielę Palmową, tak bardzo charakterystycznego dla kodeksu nr 51, nie może być wzięty pod uwagę. Z XIV w. mamy także jeden brewiarz pochodzenia czeskiego⁵¹, przechowywany w Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie pod sygn. 26. Kodeks ten różni się od kodeksu nr 51 pod wieloma względami w strukturze opisu obrzędu poświęcenia gałązek i procesji. Na przykład nie wspomina o kościele stacyjnym; egzorcyzm i poświęcenie gałązek odbywa się przed liturgią Słowa Bożego; perykopa ewangelijna jest wzięta z Mt 21,1–9; nie ma wzmianki ani o pokropleniu wodą święconą i okadzeniu gałązek ani o adoracji krzyża, nie wspomina się również o mszy św. A więc struktura tego obrzędu jest odmienna i bogatsza, stąd też raczej bez wahania można przyjąć, że pochodzenie kodeksu nr 26 jest późniejsze.

⁴⁷ Uroczystość ta nie wszędzie została definitywnie przyjęta w kościołach lokalnych. Charakterystycznym przykładem są mszały diecezji wrocławskiej, używane w kościele kolegiackim Najświętszej Maryi Panny w Raciborzu. Gdy w *Missale Wratislaviense*, pochodzącym z drugiej połowy XIV w. (Archiwum Dominikanów w Krakowie, sygn. 87 L), na k. 225 czytamy: *De Sanctissima Trinitate*, to w drugim mszale z tejsze kolegiaty, pochodzącym z początku XV w., na k. 168r nie znajdujemy wzmianki o tej uroczystości.

⁴⁸ Zob. A. O l i v a r, *dz. cyt.*, s. 95.

⁴⁹ Np. mszały, brewiarze, rytuały, pasjonały, rubryki.

⁵⁰ W tym 19 polskiego (10 krakowskich, 6 wrocławskich i 3 innych) i 16 czeskiego pochodzenia.

⁵¹ Zob. *Chronologia polska*, red. B. W ł o d a r s k i, Warszawa 1957 s. 145.

Chronologia tekstów liturgicznych, w tym przypadku, nie może nam pomóc w datowaniu tego dokumentu, ponieważ w rękopisie nr 51 nie znajdujemy pełnych formuł, lecz tylko incypity. Brak antyfony *Scriptum est enim: Percutiam pastores* (śpiewana w czasie adoracji odsłoniętego krzyża w Niedzielę Palmową) w omawianym kodeksie nie może być dowodem negatywnym na to, że rękopis ten pochodzi sprzed X w. tylko dlatego, że antyfonę tę znajdujemy już w *Pontificale Romano-Germanicum* nr XCIX, 1888⁵². Antyfona ta pojawia się, według naszego rozeznania, po raz pierwszy w mszale wrocławskim z przełomu XIV i XV w.⁵³, w liturgicznym rękopisie z Ołomuńca z roku 1466⁵⁴ oraz w mszałach krakowskich pochodzących z końca XV⁵⁵ i XVI w.⁵⁶

W końcu na datowanie badanego rękopisu może rzucić światło notatka na k. 18r o dwóch kościołach stacyjnych: pod wezwaniem Maryi Panny i pod wezwaniem św. Piotra. Przy założeniu, że kodeks nr 51 mógł powstać w Ołomuńcu, warto zwrócić uwagę też na to, że wspomniany kościół maryjny został zbudowany w roku 1237⁵⁷, a kościół pod wezwaniem św. Piotra mógł się stać kościołem stacyjnym dopiero po wybudowaniu nowego kościoła katedralnego pod wezwaniem św. Wacława (1109–1131), a więc po roku 1131.

Reasumując możemy stwierdzić, że na podstawie dokonanej analizy kryteriów wewnętrznych kodeks nr 51 pochodzi z końca XIII w.

4 Proweniencja

Kolejnym zagadnieniem archiwalnym i historycznym jest miejsce powstania kodeksu nr 51. Wiadomo, że niedopuszczalnym jest przypisywanie dokumentowi pochodzenia, a tym samym nazwy z jednego

⁵² C. Vogel, R. Elze, *Le Pontifical Romano-germanique du dixième siècle*, w: *Studi e Testi*, t. 227 Roma 1963 s. 48.

⁵³ W mszale wrocławskim, w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu, sygn. 143.

⁵⁴ W *Rubrica ecclesiae olomucensis iuxta consuetudinem antiquam (Johannis Noviforensis de Bludov 1466)*, Zemský Archiv v Opavě pod sygn. CO 15.

⁵⁵ W AKKK sygn. 7; w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu, sygn. 44/III.

⁵⁶ W AKKK sygn. 4.

⁵⁷ Zob. V. Burian, *Kumelečné historii zaniklého kostela P. Marie na Předhradí v Olomouci*, „Vlastivědný věstník moravský” 30:1987 s. 74, przypis 42.

tylko tytułu, np. tego, że jest obecnie przechowywany w danym miejscu. Przypuszczalnie ten błąd popełniono w stosunku do kodeksu nr 51, gdy nazwano go *Antyfonarzem krakowskim* lub *Ordinarium Cracoviense saeculi XIII*. Należy najpierw z naciskiem stwierdzić, że nie mamy dotąd dowodów zewnętrznych, wskazujących na miejsce redakcji lub kościół, dla którego opracowano nasz kodeks. Mamy do dyspozycji jedynie argumenty wewnętrzne.

Zapytujemy, czy kodeks nr 51 powstał w Krakowie i dla kościoła krakowskiego? Aby odpowiedzieć na to pytanie, odwołamy się wpierw do argumentów liturgicznych, następnie do topograficznych.

Argumenty liturgiczne. Jak powiedziano wyżej, w kodeksie nr 51 nie ma wzmianki o uroczystości Trójcy Przenajświętszej. Ma ją natomiast jedyny zachowany w Polsce (AKKK nr 23)⁵⁸ krakowski benedykcyjny z XII w. (k. 183r.). W czasie obrzędu poświęcenia gałązek w Niedzielę Palmową czytano w Polsce zwyczajowo perykopę ewangeliczną z pierwszej niedzieli Adwentu⁵⁹. Zwyczaj ten utrzymywano aż do pojawienia się kodeksu nr 51, bowiem w *Liber evangeliorum* z 1536 r. (AKKK nr 18) na k. 7v zapisano: *In benedictione frondium et ramorum que fieri solet in dominica palmarum tametsi legatur et legi soleatur evangelium de prima domenica adventus: tamen si placeat legatur hoc evangelium premittendum secundum Marcum XI*⁶⁰. Kolejnym argumentem liturgicznym jest fakt, że w Krakowie nie znajdujemy „równieżników” kodeksu nr 51. To może podsuwać na razie podejrzenie, że jego pochodzenie nie jest rodzime. To przypuszczenie potwierdza szczególnie struktura opisu obrzędów poświęcenia gałązek i procesji w Niedzielę Palmową, która z biegiem czasu nie wywarła jednak większego wpływu na treść ksiąg liturgicznych powstałych w Krakowie. Spośród jedenastu ksiąg liturgicznych pochodzenia krakowskiego jedynie w dwóch mszałach, mianowicie w mszale nr 5 (1475/87 r.) i nr 4 (XV w.), schemat opisu poświęcenia gałązek

⁵⁸ Zob. J. W. Bogunowski, *Przedtrydenckie benedykcyjonały w Polsce*, NP 94: 2000 s. 481–493.

⁵⁹ Zob. Ewangelistarz gnieźnieński z XI w. Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie, sygn. Gn 1a.

⁶⁰ Perykopę ewangeliczną Mk 11,1–10 zawierają m. in. *Pontificale romano-germanicum* z X w.; pontyfikał płocki z XII w.; mszały krakowskie, nr 2 z XV w.; nr 3 z kon. XV w., nr 5 z 1475/87 r. i mszał z końca XV w. w Bibliotece im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 44/III.

i procesji w Niedzielę Palmową jest zbliżony do schematu kodeksu nr 51. W pozostałych dziewięciu kodeksach obrzęd ten został ułożony według sześciu różnych schematów.

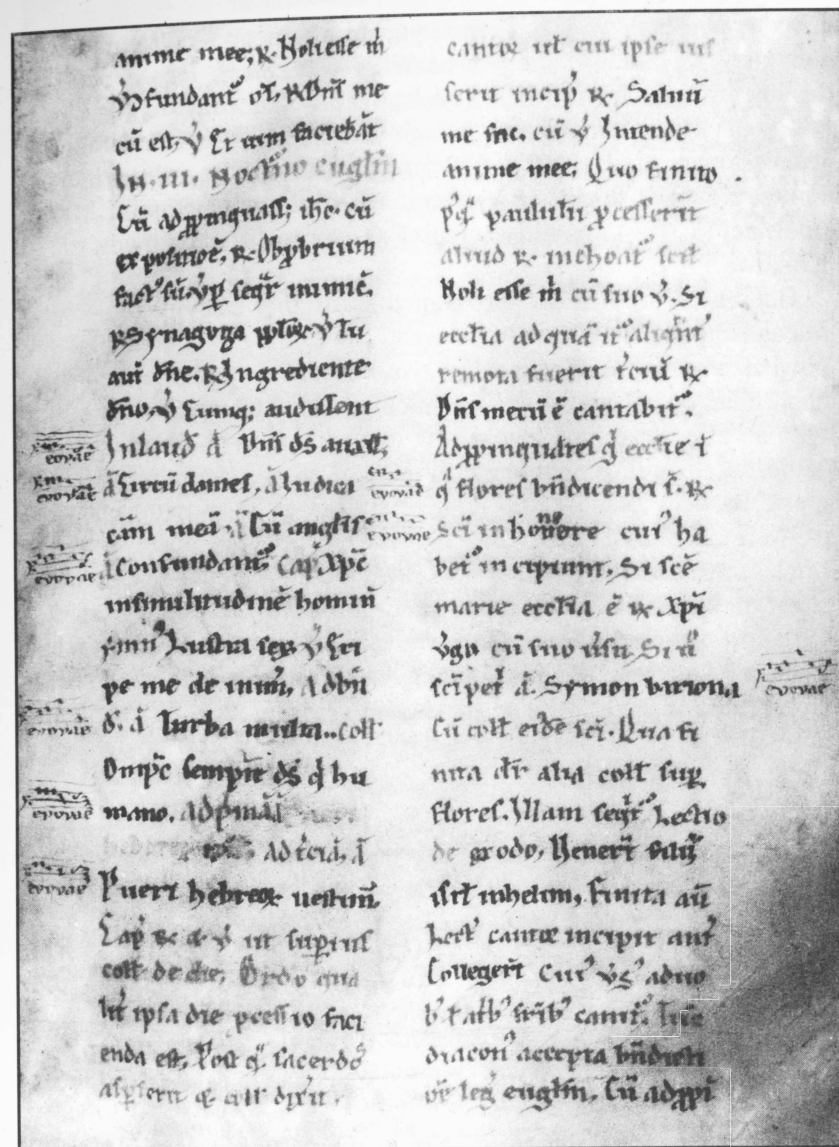
Argumenty topograficzne. Kodeks nr 51 przy opisie poświęcenia gałązek ⁶¹ podaje dwa kościoły do wyboru dla sprawowania tego obrzędu — pod wezw. Najświętszej Maryi Panny i św. Piotra (k. 18r). Podaje też trasę powrotną procesji do kościoła macierzystego, która prowadzi przez *portam civitatis*. W dodatkowym tekście, naniesionym na kartę kodeksu inną ręką w czasie późniejszym, czytamy o trzecim kościele stacyjnym. Jest nim kościół pod wezw. św. Michała, do którego procesja udawała się w oktawę Zesłania Ducha Świętego (k. 33v) i w pierwszą niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego (k. 34v). Czy na wzgórzu wawelskim w połowie XIII w. istniał kościół pod wezw. Najświętszej Maryi Panny? Z literatury wynika, że w tym czasie *de facto* takiego kościoła nie było, bo w roku 1241 rotunda Najśw. Maryi Panny nosiła wezwanie świętych Feliksa i Adaukta ⁶². Pytanie, czy pod koniec XIII w. był na Wawelu kościół maryjny pozostaje nadal bez odpowiedzi ⁶³. Rozglądamy się więc za drugim kościołem stacyjnym w Krakowie pod wezw. św. Piotra. Pierwsza wzmianka o tym miejscu sakralnym na Okolu ⁶⁴ pochodzi z roku 1325, a więc z początku XIV w., natomiast pierwotny tekst kodeksu nr 51 jest wcześ-

⁶¹ Natomiast z okazji poświęcenia świec 2 lutego, kodeks nr 51, k. 45r nie określa bliżej kościoła stacyjnego, gdy pisze: *Si ecclesia ad quam itur aliquantulum remota fuerit cantatur...*

⁶² Zob. A. B o c h n i a k, *Najstarsze budowle wawelskie*, w: *Praca z dziejów Polski feudalnej ofiarowana Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960 s.91.

⁶³ Chociaż K. R a d w a ń s k i, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975 s.50, sądzi, że na Wawelu były wówczas dwa kościoły o planach centralnych, to jest pod wezw. Maryi Panny oraz świętych Feliksa i Adaukta. Natomiast w sprawie istnienia kościoła pod wezw. Maryi Panny, zob. Z. K o z ł o w s k a – B u d k o w a, *W sprawie wezwania rotundy NP. Marii*, s. 124 i Z. P i a n o w s k i, *Najstarsze kościoły na Wawelu*, w: *Rola Krakowa w dziejach narodu*, red. J. M. M a ł e c k i, *Materiały sesji naukowej odbytej 29 VI 1993 roku*, Kraków 1994 s. 103, powołują się na mniemane świadectwo kodeksu nr 51.

⁶⁴ Kościół pod wezw. św. Piotra znajdował się przy wjeździe do obronnego podgrodzia, w narożniku ul. Grodzkiej i Poselskiej, gdzie dziś stoi dom mieszkalny przy ul. Grodzkiej 38. Zob. M. T o b i a s z, *Fortyfikacje dawnego Krakowa*, Kraków 1973 s. 18; K. R a d w a ń s k i, *dz. cyt.*, s. 108–109; J. W y r o z u m s k i, *Kraków u schyłku wieków średnich*, w: *Dzieje Krakowa*, red. J. B i e n i a r z ó w n a i M. M a ł e c k i, t. 1, Kraków 1992 s. 120.

Karta 18r Rękopisu 51 z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie. W pierwszej kolumnie na dole: Obrzęd procesji i poświęcenia gałązek w Niedzielę Palmową. Na marginesach są zapisy muzyczne dokonane drugą ręką. Fot. S. Michna.

niejszy. W aktach wizytacji prepozyta tarnowskiego Krzysztofa Kazimirskiego ta budowla nie jest nazwana *ecclesia*⁶⁵, lecz *capella*⁶⁶. Jeśliby przyjąć, że omawiany kodeks był przeznaczony dla Krakowa, wtedy dla kościoła katedralnego najbliższym kościołem na Okolu był jedenastowieczny kościół pod wezwaniem św. Andrzeja⁶⁷, a nie św. Piotra. Również dla owej wymienionej w naszym rękopisie bramy miejskiej (k. 18v) nie widać miejsca w topografii średniowiecznego Krakowa⁶⁸.

Odrębnym problemem jest istnienie kościoła stacyjnego — wymienionego w kodeksie — pod wezw. św. Michała Archanioła. Jak powiedziano wyżej, wzmianka o tym kościele jest późniejszego pochodzenia, bo została wpisana piśmem dyplomatycznym z epoki gotyku na linii wcześniejszego pisma minuskułnego⁶⁹. Dopisek został naniesiony najprawdopodobniej w Krakowie. Wskazuje on na topografię Wawelu i świadczy o tym, że kodeks nr 51 w tym czasie był używany w liturgii katedralnej na Wawelu. Kościół pod wezw. św. Michała Archanioła, pochodzący prawdopodobnie z XI w.⁷⁰ był najstarszym kościołem kolegiackim na wzgórzu wawelskim, prokatedrą w najbliższym sąsiedztwie katedry⁷¹. Skoro topografia pierwszego oryginału kodeksu nr 51 nie dotyczy Krakowa ani Wrocławia⁷², można przypuszczać, że został on sprowadzony z zagranicy. Wstępnie należałoby wykluczyć pochodzenie niemieckie, bowiem w omawianym

⁶⁵ W kodeksie nr 51, k. 18r czytamy: *...ecclesiae ... sancti Petri*.

⁶⁶ Zob. *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599*, wydał Cz. Skowron, w: *Materiały do dziejów Kościoła w Polsce*, t. 2 Lublin 1965 s.81.

⁶⁷ Por. J. Wyrozumski, *art. cyt.*, s. 118.

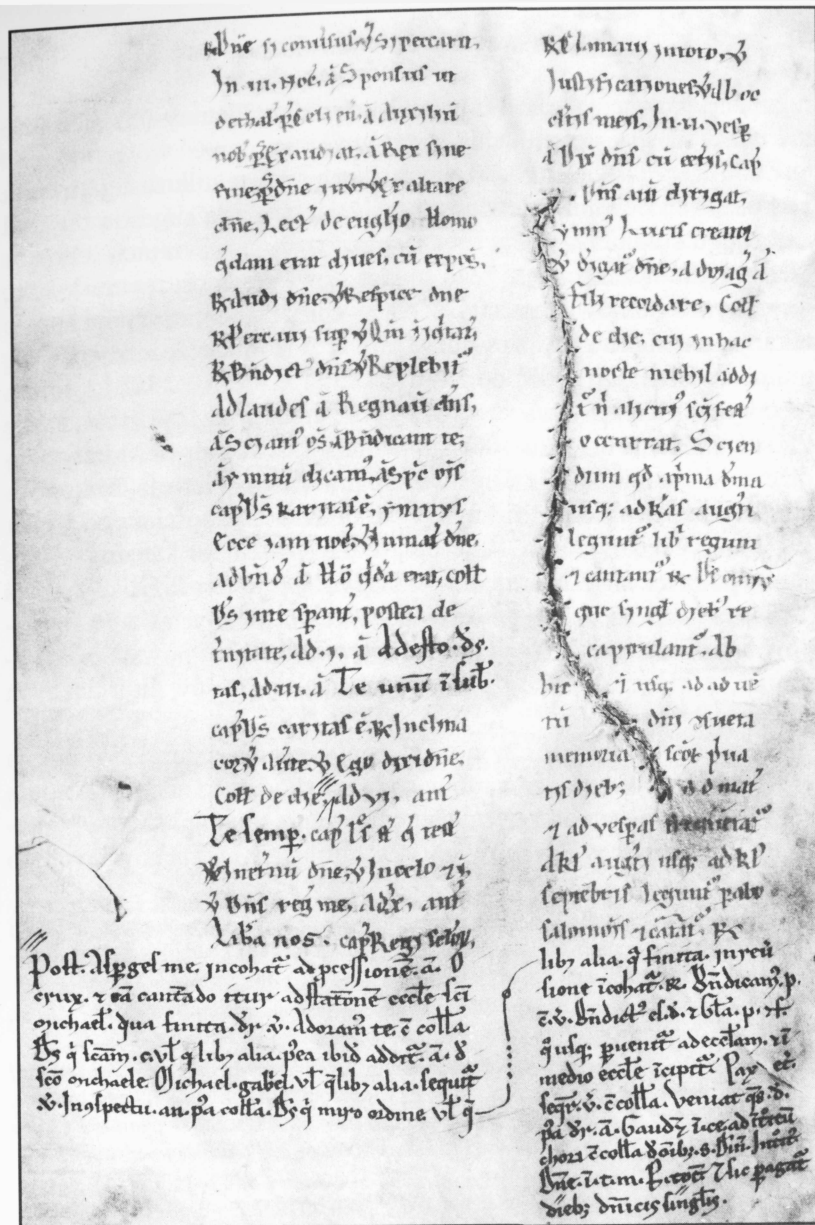
⁶⁸ Por. M. Tobiąsz, *dz. cyt.*, 19; K. Radwański, *dz. cyt.*, s.109.

⁶⁹ Zob. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, s. 365. Tę opinię podziela B. Kürbis w liście do autora artykułu z dnia 12 XI 1996 r.

⁷⁰ Został zburzony przez Austriaków w roku 1804.

⁷¹ Zob. S. Windakiewicz, *Dzieje Wawelu*, s. 35; K. Radwański, *dz. cyt.*, s. 51–52; J. Wyrozumski, *dz. cyt.*, s. 84–85; M. Różek, *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*, Kraków 1993 Libe38; Z. Pianoski, *art. cyt.*, s. 111–112.

⁷² Np. obecny kościół świętych Piotra i Pawła na wyspie tumskiej we Wrocławiu przy ul. Katedralnej 5, został zbudowany w stylu gotyckim w XV w. Pierwsza wzmianka o nim jako kaplicy cystersów z Lubiąża pochodzi z roku 1175. Zob. *Schematyzm archidiecezji Wrocławskiej 1979 r.*, Wrocław 1979 s. 440.

Karta 34v Rękopisu 51 z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie. U dołu karty tekst dopisany w Krakowie. Jest to opis obrzędu procesji z katedry do kościoła stacyjnego pod wezw. św. Michała Archanioła na Wawelu. Fot. S. Michna.

rękopisie w uroczystość Wniebowzięcia Maryi Panny (15 sierpnia) nie ma procesji i poświęcenia kwiatów⁷³.

Zofia Kozłowska-Budkowa w cytowanym artykule zasugerowała, że kodeks nr 51 może pochodzić z Czech⁷⁴. Za tą sugestią poszedł autor tego studium i swoją uwagę zatrzymał na Ołomuńcu. Ołomuniec na Morawach, dzięki jego położeniu geograficznemu już we wczesnym średniowieczu znalazł się na euroazjatyckim szlaku komunikacyjno-handlowym prowadzącym od Wiednia przez Pragę, Ołomuniec właśnie, Kraków, do Kijowa i dalej⁷⁵. Od roku 1061 Ołomuniec był stolicą księstwa morawskiego, zarządzanego przez dynastię Przemyślidów, a od roku 1063 stolicą biskupstwa całych Moraw i zarazem sufraganią arcybiskupstwa mogunckiego. Pierwszym kościołem katedralnym stolicy biskupiej w Ołomuńcu był kościół pod wezw. św. Maurycego. W roku 1092 bp Andrzej przeniósł katedrę do kościoła pod wezw. św. Piotra, a w roku 1131 bp Jindřich Zdík do dziś istniejącego kościoła katedralnego pod wezw. św. Waćława⁷⁶. Za rządów bpa Jindřicha Zdíka (1126–1150) w Ołomuńcu powstało skryptorium, z którego pochodzi kilka cennych rękopisów liturgicznych zachowanych do dziś⁷⁷.

Nasuwa się pytanie, czy obrzędy poświęcenia gałązek i procesja w Niedzielę Palmową, zawarte w badanym kodeksie nr 51 występują również w księgach liturgicznych pochodzenia ołomunieckiego? Analiza dziesięciu dostępnych rękopisów liturgicznych zachowanych do

⁷³ Zwyczaj procesji i błogosławienia kwiatów w uroczystość Wniebowzięcia Maryi Panny przyjął się w Niemczech w X w. Zob. A. F r a n z, *Die kirchlichen Benediktionen des Mittelalters*, t. 1, Graz 1960 s.398.

⁷⁴ Zob. Z. K o z ł o w s k a - B u d k o w a, *W sprawie wezwania rotundy NP. Marii*, s. 124.

⁷⁵ Zob. A. G a s i o r o w s k i, *Ołomuniec*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskiej* red. G. L a b u d a i Z. S t i e b e r, t. 3, cz. 2, Wrocław 1968 s. 479; I. H l o b i l, P. M i c h n a, M. T o g n e r, *Olomouc*, Praha 1984 s. 94; P. J. M i c h n a, *Počátky hradu olomouckých Přemyslovců* w: *Románský palác na Olomouckém Hradě*, s. 47.

⁷⁶ Zob. O l m ü t z, w: *Brockhaus' Konversations-Lexikon*, t. 12, Leipzig s. 579; K. H i l g e n r e i n e r, O l m ü t z, w: *LThK* t. 7 z roku 1936 kol. 711–712; J. M a t k e, O l m ü t z, w: *LThK* t. 7 z roku 1963 kol. 1151; M. P o j s l, *Románský palác památková obnova*, w: *Románský palác na Olomouckém Hradě*, s. 269.

⁷⁷ Np. kodeksy: CO 135; CO 202; CO 205. Zob. M. F l o d r, *Skriptorium olomoucké*, Praha 1960, zwł. s.113.; M. P o j s l, *Jindřich Zdík, biskup olomoucký (1126–1150)*, w: *Olomouc v době biskupa Jindřicha Zdíka*, red. J. V l ě k, Olomouc 1996 s. 63.

dziś w archiwach Ołomuńca wykazała, że pięć z nich nie zawiera tych obrzędów⁷⁸, natomiast pozostałe pięć⁷⁹ można zaliczyć do VIII schematu⁸⁰ struktury obrzędu Niedzieli Palmowej, który reprezentuje kodeks nr 51. Na pochodzenie ołomunieckiego badanego kodeksu wskazują jeszcze inne elementy liturgiczne. Na przykład na k. 55v tekst przeznaczony na święto św. Waćława (28 IX), rozpoczynający się inicjałem o wyjątkowej wielkości (4,5 cm), został wykonany prawdopodobnie dla wyrażenia szczególnej czci dla patrona kościoła katedralnego. Także rubrykę: *Collecta de die additur ant. De Sancto Blasio* (k. 45r) można zrozumieć jedynie w kontekście ołomunieckim, gdyż pod wezwaniem św. Błażeja stał w tym czasie w Ołomuńcu kościół parafialny w pobliżu targowiska⁸¹. Brak w *Sanctorale* św. Wita (15 czerwca) jest dowodem negatywnym na pochodzenie kodeksu z Ołomuńca, a nie z Pragi⁸².

Przejdźmy do argumentów topograficznych. Kodeks nr 51 na k. 18r podaje do wyboru dwa kościoły stacyjne, do których kierowała

⁷⁸ Do nich należą dwa mszały przechowywane w Státni Vědecká Knihovna Olomouc: *Missale olomucense ad usum canonicorum regularium S. Augustini*, druga połowa XIV w., sygn. M II 32; *Missale olomucense scriptoris Stephani*, druga połowa XV w., sygn. M III 6; przechowywane w Zemský Archiv v Opavě: *Breviarium per circulum anni*, z końca. XIII w., sygn. CO 3; *Breviarium olomucense*, z XIV w., sygn. CO 112; *Agenda ecclesiae olomucensis*, z XV w., sygn. CO 136.

⁷⁹ Księgi liturgiczne przechowywane w Zemský Archiv v Opavě: *Missale et rituale olomucense*, z końca. XIV w., sygn. CO 1; *Rubrica ecclesiae olomucensis iuxta consuetudinem anitiquam (Johannis Noviforensis 1376)*, sygn. CO 15; *Missale olomucense (Johannis de Bludow 1466)*, sygn. CO 45; *Missale olomucense (Herbordi praepositi 1366)*, sygn. CO 131; oraz w Státni Vědecká Knihovna Olomouc: *Missale olomucense notis musicis ad praeconium paschale et ad praefationis instructum*, początek XV w., sygn. M III 8.

⁸⁰ Z dostępnych kodeksów liturgicznych zawierających obrzędy poświęcenia gałązek oraz procesji w Niedzielę Palmową ze względu na zróżnicowaną strukturę wyodrębnia się osiem schematów. Na ósmy schemat składają się następujące elementy obrzędowe: kościół stacyjny pod wezw. św. Piotra; czytanie z Wj 15,27; antyfona — *Collegerunt pontifices*; pokropienie i okadzenie gałązek; rozdanie gałązek; antyfony: *Cum appropinquet Dominus*; *Turba multa i Domine non longe*.

⁸¹ Por. A. G a s i o r o w s k i, *Ołomuniec*, s. 481; P. J. M i c h n a, *Staroslovanská tradice údělnického sídla a jeho podhradí v obraze archeologického bádání*, w: *Románský palác na Olomouckém Hradě*, s. 46; M. P o j s l, *Olomouc očima staletí*, Olomouc 1992 s. 90.

⁸² Ok. roku 1355 Karol IV sprowadził relikwie św. Wita z Pavii do Pragi. Zob. H. K ö n i g s, *Vitus*, w: *LThK* t. 10 z roku 1936 kol. 659.

się procesja w Niedzielę Palmową. Na pierwszym miejscu wymieniono kościół pod wezw. Maryi Panny. W średniowiecznym Ołomuńcu kościół ten stał na podgrodzium, a więc był najbliższym w stosunku do katedry⁸³. Bliskość tego kościoła potwierdza rubryka w naszym kodeksie, która na ten odcinek procesji przewiduje śpiew dwóch responsoriów z wersetami (k. 18r). Najprawdopodobniej gotycki kościół mariacki zbudowany w roku 1237⁸⁴ jako kościół parafialny pod wezw. wniebowzięcia Maryi Panny nie był pierwszym i jedynym kościołem stacyjnym w mieście. Na drugim miejscu nasz rękopis wymienia kościół pod wezw. św. Piotra jako kościół stacyjny. Kościół ten⁸⁵, podobnie jak mariacki, znajdował się także na podgrodzium i wraz z kościołem pod wezw. św. Maurycego należał do najstarszych w Ołomuńcu⁸⁶. Trasa procesyjna od kościoła katedralnego do kościoła św. Piotra była nieco dłuższa, dlatego kodeks zawiera rubrykę: *Si Ecclesia ad quam itur aliquantulum remota fuerit tertium Responsorium „Dominus mecum est” cantabitur* (k. 18r). Charakterystyczne jest to, że responsorium *Symon bar Iona* śpiewane przed wejściem do kościoła św. Piotra w Niedzielę Palmową na poświęcenie gałązek mają dwa kodeksy: jeden to ołomuniecki, mianowicie kodeks z sygn. M III 8, pochodzący z początku XIV w., a drugi to kodeks z AKKK

⁸³ Stał na pl. Republiki nr 6, w miejscu dzisiejszej biblioteki powiatowej. W roku 1784 został zamknięty, a w roku 1839 zburzony przez władze austriackie. Zob. M. K o u ř i l, *Nový pohled na Olomouc z r. 1675*, „Okresní Archiv v Olomouci”, 1977 s. 104–107, zwł. 107; M. P o j s l, *Olomouc očima staletí*, s. 28–29, 136.

⁸⁴ Zob. V. B u r i a n, *K umělecké historii zaniklého kostela P. Marie na Předhradí v Olomouci*, „Vlastivědný věstník moravský” 39: 1987 s. 74, przypis 42.

⁸⁵ W okresie józefinizmu kościół ten wraz z klasztorem św. Jakuba został zamknięty. W roku 1792 kościół pod wezw. św. Piotra został zburzony, a klasztor św. Jakuba zamieniony na szpital. Wykopaliska archeologiczne przeprowadzone latach czterdziestych, osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. wykazały, że na terenie dzisiejszego uniwersytetu przy ul. Křížkovského nr 10 znajdują się pozostałości po niewielkim kościele gotyckim pochodzącym ze średniowiecza. Zob. M. P o j s l, *Kostel sv. Petra — nejstarší svatyně v Olomouci*, „Duchovní pastýř” 31: 1982 s. 126; T e n ž e, *Jindřich Zdík, biskup olomoucký (1126–1150)*, w: *Olomouc v době biskupa Jindřicha Zdíka*, s. 51; V. D o h n a l, *Olomoucký hrad — sídlo údělných knížat a moravských biskupů*, tamże, s. 16–17.

⁸⁶ Zob. M. P o j s l, *Kostel sv. Petra — nejstarší svatyně v Olomouci* s. 126; T e n ž e, *Jindřich Zdík, biskup olomoucký (1126–1150)*, w: *Olomouc v době biskupa Jindřicha Zdíka*, s. 51.

nr 51⁸⁷. W pozostałych czterech rękopisach ołomunieckich⁸⁸ responsorium to rozpoczyna się słowami *Symon dormis*. Następnym elementem topograficznym wymienionym w badanym kodeksie jest *in eminentiori loco* — na miejscu wyniosłym (k. 18r). Określenie to zgadza się z ukształtowaniem terenu, który z podgrodzia Ołomuńca stopniowo wznosi się w kierunku bramy miejskiej. Wreszcie, w naszym kodeksie mówi się, że procesja po dokończeniu hymnu *Gloria, laus et honor* przechodzi przez bramę miejską — *portam civitatis* (k. 18r) — ze śpiewem responsorium *Ingrediente domino*. Otóż z podgrodzia Ołomuńca do grodu droga prowadziła przez bramę Zachodnią lub *Želazną*⁸⁹. Z tej bramy ocalała do naszych dni tylko połowa⁹⁰. Według kodeksu nr 51, po przybyciu na plac katedralny odbywał się obrzęd odsłonięcia i adoracji krzyża. Właśnie tę część obrzędu na tle bramy miejskiej i otwartych drzwi katedry pod wezw. św. Waćława, w której stoi biskup w szatach pontyfikalnych, dokumentuje miniatura w kodeksie ołomunieckim z 1529 r., to jest w *Passio secundum quatuor evangelistas*, sygn. CO 89 k 1r.

Reasumując nasze „koronkowe” dowodzenie można powiedzieć, że na podstawie argumentów liturgicznych i topograficznych kodeks nr 51 z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej pochodzi z Ołomuńca. Wobec opisanych faktów, przedstawionego dyskursu i naszej, raczej oczywistej konkluzji, dotychczasowe hipotezy na temat proveniencji i *wzorcowości* krakowskiej kodeksu nr 51 tracą rację bytu. Odpowiedź na pytanie, jaką drogą kodeks nr 51 dotarł do Krakowa

⁸⁷ Chociaż kodeks z Opola, sygn. M 1 z roku 1563 nie przewiduje w procesji palmowej kościoła stacyjnego pod wezw. św. Piotra, tylko kościół pod wezw. Maryi Panny (H. S o b e c z k o, *Liturgia*, s. 323) i tym samym w tekście poświęcenia gałązek w Niedzielę Palmową nie ma responsorium: *Symon bar Iona*, to jednak tekst tego responsorium występuje jako antyfona do *Magnificat* w uroczystości Katedry św. Piotra (22 VII) i w uroczystości św. Piotra w okowach (1 VIII), (zob. H. S o b e c z k o, *Liturgia*, s. 416, 463), a przy opisie uroczystości św. Marka ewangelisty dodano rubrykę: *Praetereundo ecclesiam s. Petri canitur „Siomon Bariona”* (H. S o b e c z k o, *Liturgia*, 428.).

⁸⁸ Syn. CO 1 z końca XV w.; Co 15 z 1376 roku; Co 45 z XV wieku i w Co 131 z końca XV w.

⁸⁹ Jako taka jest wspomniana w roku 1388. Zob. M. P o j s l, *Olomouc očima staletí*, s. 30.

⁹⁰ Zob. A. G a s i o r o w s k i, *art. cyt.* 480; V. D o h n a l, *Olomoucký hrad — sídlo*, s. 34.

pozostaje nadal, przy obecnym stanie badań, kwestią otwartą. Zastanawiającym jest fakt historyczny, że tak rozpowszechnionego typu księgi liturgicznej jak *Liber Ordinarius* lub *Ordinarium* nie znajdujemy ani w archiwum wawelskim, ani w archiwach klasztorach Krakowa. Nie sposób przyjąć, że jej nigdy nie było. Być może jedynym racjonalnym powodem jej braku jest to, że dzieliła ona los domostw i kościołów niszczone przez pożary i grabieże wojenne, które nie oszczędziły krakowskiej stolicy biskupiej w XIII w. Brak księgi „czuwającej” nad poprawnym przebiegiem publicznej Służby Bożej w kościele katedralnym został zapewne szybko uzupełniony. Inicjatywa w tej sprawie mogła wyjść nie tylko od duchownych odpowiedzialnych za kult Boży, lecz także od osób świeckich. W tym przypadku nie można pominąć działalności w Krakowie kaznodziejów pochodzących z Ołomuńca⁹¹, świeckich władców Krakowa i innych Polaków licznie studiujących i wykładających na Uniwersytecie Praskim⁹².

Z przeprowadzonych i przedstawionych tutaj badań wynika postulat zmiany nazwy kodeksu nr 51 w nowym katalogu rękopisów AKKK z *Antiphonale* na *Ordinarium Olomucense — Cracoviense*⁹³. Jeśli ta zmiana nazwy nastąpi, wówczas omawiany kodeks dzięki zawartej w nim treści i odpowiadającej jej nazwie *Ordinarium* będzie oznaczał księgę liturgiczną, którą posługiwał się nie tyle ceremoniarz, ile jeden z kantorów⁹⁴ w celu właściwego kształtowania Służby Bożej najpierw w katedrze ołomunieckiej a później w katedrze krakowskiej.

⁹¹ Biskup krakowski Piotr Tomicki sprowadził z Ołomuńca kaznodziejów Kaspera Lismana i Jana Pergera (Bergera). Zob. J. W o l n y, *Kaznodziejstwo katedralne na tle środowiska (okres 1520–15584)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. R e c h o w i c z, t. 1, *Średniowiecze*, Lublin 1974 s. 303.

⁹² Zob. P. S c z a n i e c k i, *Niektóre źródła dotyczące kultu Eucharystii w Polsce 1350–1450*, ABMK t. 21: 1970 s. 190–193.

⁹³ Właściwa nazwa kodeksu zaoszczędzi także rozczarowań muzykologom poszukującym antyfonarzy wawelskich i pomoże uszanować cenny kodeks oraz czas archiwistów.

⁹⁴ Opinia ta opiera się na przeprowadzonej analizie kodeksu i na charakterystycznej rubryce: *Cantor vel cui ipse iusserit incipit Responsorium „Salvum me fac”* (k. 18r).

Ordinarium Olomucense — Cracoviense: a critical study

Summary

The subject of this study is Manuscript No 51 in the Archives of the Cracow General Chapter. Although students of early liturgical drama and historians of Roman liturgy got used to make references to it, the failed to note — which may adversely affect the value of their work — that their source had not been subjected to a full critical examination. This task has been undertaken by the author of this study. He offers a general description of the manuscript and its contents. In the non-illuminated manuscript he distinguishes an earlier text, produced in Olomouc by the end of the 13th century and a later text, written in Cracow. Close textual analysis reveals that it is an *Ordinarium*, and not, as it was erroneously assumed, an *Antiphonale*. The dating of the MS has been based on an examination of palaeographic and liturgical evidence (the former summed up in expert opinions). It is argued further that the use of *Sanctorale* as a reference frame in the interpretation of this MS leads to untenable conclusions and must be regarded as erroneous; there is a much better case for the use of the *Temporale* instead. Finally, the author addresses the issue of the provenance of the manuscript. He finds the liturgical argument crucial in dismissing the thesis that the codex was produced in Cracow. Of the eleven liturgical books that do come from Cracow only two missals display the motif of the blessing of bunches of twigs on Palm Sunday which is reminiscent of that scene in MS No 51. The topographical elements on p. 18v in all certainty refer to Olomouc; a clear indication that the MS must have been produced in the old capital of Moravia. All the researches conducted by the author support the conclusion that MS No 51 dates from the end of the 13th century and should be identified as *Ordinarium Olomucense in Cracovia*. It seems to have been used by one of the cantors to conduct the Divine Service in cathedral churches, first in Olomouc, then in Cracow.

Translated by A. Branny